

Zbieranie danych o nieletnim w praktyce polskich sądów

JUSTYNA WŁODARCZYK-MADEJSKA

ORCID: 0000-0003-0734-6293

Zakład Kryminologii Instytutu Nauk Prawnych Polskiej Akademii Nauk oraz Instytut
Wymiaru Sprawiedliwości

W sprawach nieletnich sąd podejmuje wiele różnych czynności — od ustalenia, czy celowe jest wszczęcie postępowania, po wydanie rozstrzygnięcia w kwestii zasadności podjęcia konkretnej reakcji. Każda z tych czynności wymaga jednak odpowiedniego przygotowania. Nie sposób wykonać którejkolwiek z nich bez znajomości zdarzenia będącego powodem rozważań sądu, lecz także samego nieletniego i jego środowiska wychowawczego. To dążenie do poznania nieletniego wynika z obowiązującego w Polsce modelu opiekuńczego, w którym nieletniego postrzega się jako dziecko w potrzebie¹. Przemawia za tym nie tylko jego wiek, ale i skala problemów, z jakimi niejednokrotnie zmagają się on w toku wychowania. Znajduje to wyraz w określonych w ustawie o postępowaniu w sprawach nieletnich (dalej: u.p.n.)² dyrektywach, a zatem wskazówkach, którymi powinien kierować się sędzia, chcąc osiągnąć założone tą ustawą cele³.

¹ Więcej o modelu postępowania z nieletnimi w Polsce m.in. w: B. Stańdo-Kaweczka, *Prawo karne nieletnich. Od opieki do odpowiedzialności*, Warszawa 2007, s. 269–331; V. Konarska-Wrzošek, *Prawny system postępowania z nieletnimi w Polsce*, Warszawa 2013, s. 48–80; M. Korcyl-Wolska, *Postępowanie w sprawach nieletnich na tle standardów europejskich*, Warszawa 2015, s. 34–97.

² Ustawa z dnia 26 października 1982 roku o postępowaniu w sprawach nieletnich (tekst jedn. Dz.U. z 2018 r. poz. 969).

³ V. Konarska-Wrzošek, *op. cit.*, s. 65–66.

Wśród nich bez wątpienia najważniejsza jest dyrektywa dobra dziecka — nie bez powodu więc nadaje się jej przymiot naczelnej. Ma ona zastosowanie wobec wszystkich nieletnich na każdym etapie postępowania⁴. Nie należy jednak zapominać o innych dyrektywach, uzupełniających i stanowiących wraz z nią komplementarną całość. Można spośród nich wymienić dyrektywę indywidualizacji, wynikającą z art. 3 § 2 ustawy, czy gromadzenia danych o nieletnim, o której mowa w art. 32b u.p.n. W moim przekonaniu każda z nich jest tak samo ważna i niezbędna. Nieposiadanie informacji o nieletnim nie pozwala bowiem uwzględnić okoliczności, o których mowa w ustawie, a zatem osobowości nieletniego, w szczególności jego wieku, stanu zdrowia, stopnia rozwoju psychicznego i fizycznego, cech charakteru, zachowania się, przyczyn i stopnia demoralizacji, charakteru środowiska, warunków wychowania. Jest to jednoznaczne z niemożnością indywidualnego potraktowania nieletniego. Podaje to w wątpliwość wydanie rozstrzygnięcia w najlepiej rozumianym interesie dziecka, a tym samym trafność podejmowanych decyzji. Trzeba zatem pamiętać, że niezgromadzenie danych o nieletnim wiąże się ze szkodą nie tylko dla sędziego, dla którego niesie to za sobą nieprawidłowości w zakresie realizacji obowiązujących przepisów, lecz także ze szkodą dla samego nieletniego.

Nie bez powodu zatem ustawodawca zobowiązuje sąd do zbierania w toku postępowania informacji o nieletnim i jego środowisku wychowawczym, sytuacji zdrowotnej i bytowej. Gromadzenie danych może nastąpić w dwojaki sposób. Po pierwsze, sąd może pracować samodzielnie, przeprowadzając czynności wysłuchania nieletniego i jego rodziców lub opiekunów prawnych. Po drugie, sąd może zaangażować instytucje pomocnicze, zlecając między innymi sporządzenie wywiadu środowiskowego lub opinii diagnostycznej. O ile ustawodawca nie ingeruje w dobór źródeł danych — z drobnymi wyjątkami — o tyle dość precyzyjnie określa zakres danych, jakie powinien uwzględniać sąd w postępowaniu z nieletnimi. Warto jednak mieć na uwadze, że różne źródła dostarczają informacji w odmiennym zakresie. Wysłuchanie nieletniego daje pewien pogląd o potrzebach resocjalizacyjnych nieletniego oraz o możliwościach jego środowiska wychowawczego. Wysłuchanie rodziców lub opiekuna prawnego ma przede wszystkim dostarczyć wiedzy co do relacji wystę-

⁴ *Ibidem*, s. 70–75.

pujących między rodzicami a dziećmi, trudności wychowawczych sprawianych przez nieletnich oraz sposobów radzenia sobie z nimi⁵. Z kolei wywiad środowiskowy sporządza się, aby ustalić fakty dotyczące nieletniego i jego środowiska⁶, a opinię diagnostyczną — w celu uzyskania kompleksowej diagnozy osobowości nieletniego oraz określenia właściwych kierunków oddziaływania na niego⁷. O ile sąd jest w stanie zweryfikować kwestię dotyczącą popełnionego czynu, o tyle trudno oczekiwać, żeby sam ustalił stopień demoralizacji nieletniego czy też określił sposób jego zachowania się. Co więcej, wydaje się właściwe i pożądane, aby informacje udzielane przez środowisko, którego dotyczą, poddać weryfikacji, a zatem sprawdzeniu przez inne osoby czy instytucje.

Praktyka sądu co do gromadzenia danych dostarczających wiedzy o nieletnim i jego środowisku, jak pokazują dotychczasowe badania (zarówno wcześniejsze, jak i te z XXI wieku), jest różna. Wybitni naukowcy wskazywali na pewne nieprawidłowości sprowadzające się do braków w tym materiale. Dla przykładu w badaniach Heleny Kołakowskiej-Przełomiec i Dobrochny Wójcik z lat siedemdziesiątych, dotyczących selekcji nieletnich przestępców w sądach rejonowych, wywiad środowiskowy został przeprowadzony tylko wobec 63,4% nieletnich⁸. Podobne wnioski z badań nad nieletnimi stawiają: Irena Rzeplińska⁹, Marianna Korcyl-Wolska¹⁰ (wywiady sporządzono w 78,6% i 85,2% spraw odpowiednio dla badań z lat 1985 i 1997), Witold Klaus¹¹ (80% spraw z wywiadami w badaniu nieletnich, którzy nie ukończyli 13. roku życia), Beata Czarnecka-Działuk, Katarzyna Drapała i Anna Więcek-Durańska (w badaniu nieletnich, którzy dopuścili się popełnienia czynu wymienionego w art. 10 § 2 Kodeksu karnego¹²). W tym ostatnim badaniu braki wynosiły 7, 14 i 10%

⁵ V. Konarska-Wrzosek, *op. cit.*, s. 169.

⁶ Por. art. 24 u.p.n.

⁷ Por. art. 25 u.p.n.

⁸ H. Kołakowska-Przełomiec, D. Wójcik, *Selekcja nieletnich przestępców w sądach rodzinnych*, Wrocław 1990, s. 131.

⁹ I. Rzeplińska, *Sylwetki społeczne nieletnich — późniejszych dorosłych sprawców przestępstw*, „Archiwum Kryminologii” 29–30, 2009, s. 409–411.

¹⁰ M. Korcyl-Wolska, *op. cit.*, s. 152.

¹¹ W. Klaus, *Dziecko przed sądem*, Warszawa 2009, s. 194.

¹² Ustawa z dnia 6 czerwca 1997 roku Kodeks karny (tekst jedn. Dz.U. z 2018 r. poz. 1600 z późn. zm.).

odpowiednio dla spraw prowadzonych w postępowaniu karnym, poprawczym i opiekuńczo-wychowawczym¹³. Opinie diagnostyczne z kolei są sporządzane niezwykle sporadycznie — od kilku do maksymalnie kilkunastu procent spraw. Przykładowo w badaniach z lat siedemdziesiątych XX wieku, prowadzonych pod kierunkiem Adama Strzembosza, opinie pojawiły się w 5% spraw¹⁴, natomiast w badaniach Dagmary Woźniakowskiej-Fajst z 2000 roku nad nieletnimi sprawczyniami — w niespełna 6%¹⁵.

Ustalenia w tym zakresie zdają się potwierdzać dane statystyczne Ministerstwa Sprawiedliwości. Na podstawie informacji o liczbie spraw nieletnich załatwionych w danym roku, liczbie sporządzonych wywiadów środowiskowych i opinii diagnostycznych można oszacować, że dla 2016 roku wywiad środowiskowy został sporządzony w 63% spraw załatwionych, a opinia diagnostyczna — w 8%¹⁶.

Należy zauważyć, że żadne ze wspomnianych badań nie odnoszą się tylko do zastosowania wobec nieletniego środka izolacyjnego w postaci umieszczenia w młodzieżowym ośrodku wychowawczym czy w zakładzie poprawczym. Ten rodzaj spraw wydaje mi się istotny z dwóch powodów. Po pierwsze, wskutek zastosowania tych środków nieletni zostaje pozbawiony wolności¹⁷, dlatego też orzeczenia w przedmiocie ich zastosowania powinny być szczególnie przemyślane i podparte stosowaną wiedzą o sytuacji, w jakiej nieletni się znalazł. Po drugie, sam ustawodawca wskazuje na specjalne traktowanie nieletnich, wobec których środki te są stosowane, między innymi w postaci obowiązku pozyskania

¹³ B. Czarnecka-Działuk, K. Drapała, A. Więcek-Durańska, *Odpowiedzialność nieletnich za czyny z art. 10 § 2 k.k. przed sądem rodzinnym i przed sądem karnym*, „Archiwum Kryminologii” 34, 2012, s. 340.

¹⁴ Z. Rosiak, *Sprawy karne nieletnich*, [w:] *Polskie sądy rodzinne w świetle badań empirycznych*, red. A. Strzembosz, Warszawa 1983, s. 113–114.

¹⁵ D. Woźniakowska-Fajst, *Nieletnie. Niebezpieczne, niegrzeczne, niegroźne?*, Warszawa 2010, s. 219.

¹⁶ Szacunki na podstawie: sprawozdania statystycznego Ministerstwa Sprawiedliwości w sprawach rodzinnych i nieletnich (MS-S16/18), sprawozdania statystycznego Ministerstwa Sprawiedliwości z działalności kuratorskiej służby sądowej (MS-S40) oraz sprawozdania statystycznego Ministerstwa Sprawiedliwości z działalności opiniodawczych zespołów sądowych specjalistów (MS-OZSS-25).

¹⁷ Pozbawienie wolności nieletniego rozumiem zgodnie z Konwencją o ochronie praw człowieka i podstawowych wolności oraz Regulami hawańskimi.

opinii diagnostycznej przed zastosowaniem jednego z środków wymienionych w art. 25 § 2 u.p.n., a zatem chociażby umieszczenia w młodzieżowym ośrodku wychowawczym lub w zakładzie poprawczym. Jak zatem wygląda praktyka sądu?

Niniejszy artykuł, do czego zobowiązuje jego tytuł, ma być krótką analizą funkcjonowania sądownictwa dla nieletnich w praktyce w dość wąskim zakresie dotyczącym zbierania danych o nieletnim i jego środowisku. Niezbędne wydaje się postawienie pewnych hipotez badawczych, które poddam weryfikacji w dalszej jego części, w tym:

1. w sprawach o zastosowanie środka izolacyjnego sędziowie gromadzą kompleksową wiedzę o nieletnim i jego środowisku;
2. sędziowie dla nieletnich nie są w stanie samodzielnie zrealizować dyrektyw ustawowych, a w celu ich prawidłowej realizacji muszą podejmować współpracę z instytucjami pomocniczymi.

Dyrektywy ustawowe, którym poświęcam uwagę, dotyczą przede wszystkim dobra dziecka i indywidualizacji, ale też gromadzenia danych o nieletnim. Instytucje pomocnicze, których wsparcie uznają za niezbędne, to rodzinne służby kuratorskie oraz opiniodawcze zespoły sądowych specjalistów (dawne rodzinne ośrodki diagnostyczno-konsultacyjne). Wybór w tym zakresie wynika z ustaleń podjętych przez innych autorów. Wniosek z nich taki, że szczególnym zainteresowaniem sądu cieszą się zarówno wywiady środowiskowe, jak i opinie diagnostyczne sporządzane właśnie przez te dwie instytucje. Każda z nich poprzez realizację sądowych zleceń przyczynia się do prawidłowego funkcjonowania sądownictwa dla nieletnich. Pełnią zatem funkcję pomocniczą dla sądu.

Postawione hipotezy zweryfikuję, opierając się na materiale empirycznym zgromadzonym w trakcie prowadzonych badań własnych. Pierwsze z nich to badanie aktowe przeprowadzone w Instytucie Wymiaru Sprawiedliwości w latach 2015–2016. Badaną próbę stanowiło 370 spraw dotyczących 397 nieletnich, wobec których w 2014 roku sąd orzekł prawomocnie o umieszczeniu w młodzieżowym ośrodku wychowawczym lub w zakładzie poprawczym¹⁸. Drugie to ogólnopolskie ba-

¹⁸ Szczegółowy opis metodologii w: J. Włodarczyk-Madejska, *Stosowanie środka wychowawczego w postaci umieszczenia w młodzieżowych ośrodkach wychowawczych oraz środka poprawczego przez sądy rodzinne i nieletnich w świetle danych statystycznych i badań aktowych*, Warszawa 2016, s. 77–80, <https://iws.gov.pl/wp-content/uploads>

danie sondażowe, które przeprowadziłam wśród sędziów dla nieletnich, zawodowych rodzinnych kuratorów sądowych oraz specjalistów z opiniodawczych zespołów sądowych specjalistów (dalej: OZSS). Na ankietę, prowadzoną drogą pocztową i elektroniczną, odpowiedziało 961 osób. Był to zwrot na poziomie 16% w grupie sędziów, 28% w grupie zawodowych rodzinnych kuratorów sądowych oraz 33% wśród pracowników OZSS. Uzupełnieniem badań sondażowych było badanie jakościowe w postaci indywidualnych wywiadów pogłębionych przeprowadzonych na losowo wybranej próbie 30 ekspertów, po 10 w każdej wymienionej grupie zawodowej. Podstawą doboru sądów była liczba spraw załatwionych w pionie rodzinnym w 2015 roku. W ten sposób w wylosowanej próbie znalazły się instytucje, w których okręgach liczba załatwianych spraw była różna. Badania sondażowe oraz jakościowe przeprowadziłam w Zakładzie Kryminologii Instytutu Nauk Prawnych Polskiej Akademii Nauk w 2016 roku¹⁹.

Punktem wyjścia podjętych rozważań była diagnoza stanu faktycznego, a zatem analiza akt spraw sądowych nieletnich. Wynika z niej, że sąd, orzekając umieszczenie nieletniego w młodzieżowym ośrodku wychowawczym lub w zakładzie poprawczym, najczęściej korzystał z dowodów w postaci: opinii diagnostycznej (98,2%), wysłuchania nieletniego (97,7%), wysłuchania rodziców lub opiekuna prawnego (87,7%) oraz wywiadu środowiskowego (84,1%). Dość wysokie odsetki wyglądają imponująco, zwłaszcza gdy odniesiemy je do wyników badań innych autorów, jak choćby tych już wspomnianych. Można zatem powiedzieć, że sądy co do zasady przeprowadzają dogłębną diagnozę nieletniego przed orzeczeniem środka izolacyjnego. Obliguje do tego też sam ustawodawca. Zgodnie z jego intencją wysłuchania nieletniego i jego rodziców lub opiekunów prawnych powinny znaleźć się w każdej sprawie. Opinia diagnostyczna jest co do zasady dowodem fakultatywnym, pod warunkiem że sąd stosuje inne środki niż te będące przedmiotem prowadzonych

s/2018/08/W%C5%82odarczyk-Madejska-J_Stosowanie-%C5%9Brodka-wychowawczego.pdf (dostęp: 27.02.2019).

¹⁹ Szczegółowy opis metodologii w: J. Włodarczyk-Madejska, *Współpraca sądu dla nieletnich z instytucjami pomocniczymi w procesie orzekania*, „Archiwum Kryminologii” 40, 2018, s. 172–179.

przeze mnie badań²⁰. Oznacza to tylko tyle, że każdy z tych dowodów powinien pojawić się we wszystkich badanych sprawach.

Niewielkie braki w tym zakresie świadczą o praktyce niezgodnej z obowiązującą ustawą. Wobec 2% nieletnich środek izolacyjny nie powinien zostać zastosowany, nie zostały bowiem spełnione przesłanki do jego orzeczenia. Warto również wspomnieć, że pojawiły się także inne nieprawidłowości, jak zaliczanie w poczet materiału dowodowego opinii sporządzonej do innej sprawy w okresie przekraczającym sześciomiesięczny termin wskazany w art. 25 § 4 u.p.n. czy opinii z postępowania rozwodowego dotyczącego raczej relacji między rodzicami dziecka aniżeli kompleksowej diagnozy jego osobowości. Ustalenia innych badaczy, szacunki przeprowadzone na podstawie danych statystycznych Ministerstwa Sprawiedliwości, a także badania własne sugerują, że sądy zlecają sporządzenie tej opinii tylko wtedy, gdy istnieje ku temu wymóg ustawy. Potwierdzają to odpowiedzi badanych z badania sondażowego: 49% deklaruje zlecenie sporządzenia opinii diagnostycznej tylko w sprawach, o których mowa w art. 25 § 2 u.p.n., 42% natomiast — tylko w niektórych sprawach.

Wywiad środowiskowy z kolei — choć nie mówią o tym przepisy, ale jedynie dostępna literatura — jest podstawowym źródłem wiedzy i powinien być zgromadzony w każdej sprawie²¹. W badaniu aktowym w 16% przypadków dowód ten nie został dołączony. Należy jednak zauważyć, że znaczenie dla zlecenia jego sporządzenia ma fakt, czy wcześniej wobec nieletniego toczyło się postępowanie przed sądem. Jest to opinia wyrażana przez sędziów w trakcie wywiadów jakościowych. Mówiąc o wywiadach środowiskowych, wskazywali, że są one standardem i pojawiają się w każdej sprawie. Zaznaczali przy tym, że zasadniczo mamy dwie kategorie spraw nieletnich, których różnicuje wcześniejsze doświadczenie sądowe. Wobec nieletnich trafiających do sądu po raz pierwszy wywiad jest sporządzany zawsze, podczas gdy w wypadku nieletnich znanych wymiarowi sprawiedliwości zależność taka nie wy-

²⁰ Por. art. 25 § 2 u.p.n.

²¹ Por. m.in. K. Grześkowiak, *Nieletni przed sądem*, Warszawa 1986, s. 81; M. Korycyl-Wolska, *op. cit.*, s. 145; B. Czarnecka-Działuk, *Nieletni sprawcy czynów karalnych przed sądem rodzinnym. Zagadnienia procesowe*, Warszawa 1993, s. 79; D. Woźniakowska-Fajst, *op. cit.*, s. 218; Z. Rosiak, *op. cit.*, s. 114.

stępuje. Opinia w tym zakresie zdaje się mieć potwierdzenie również w badaniach aktowych. Zestawienie dwóch pytań — (1) czy nieletni miał wcześniej sprawę w sądzie?, (2) czy w sprawie nieletniego został sporządzony wywiad środowiskowy? — pokazuje, że w 62 przypadkach (na 64) brak wywiadu można wyjaśnić argumentem podawanym przez sędziów. W dwóch pozostałych wywiad nie został sporządzony, mimo że nieletni, którego sprawa dotyczyła, nie miał wcześniej kontaktu z sądem.

Wywiad środowiskowy jest pewnego rodzaju diagnozą środowiskową. Stanowi ważny dowód w sprawie, którego w zasadzie nie da się zastąpić żadnym innym. Sporządza go osoba mająca odpowiednie kwalifikacje i przygotowanie. Sam sposób jego opracowania jest dość specyficzny — informacje pozyskuje się nie tylko z rozmów z nieletnim i jego bliskimi, ale też z wywiadów z sąsiadami oraz z pracownikami szkoły, pomocy społecznej czy innych instytucji. Dla wywiadu ważna jest również obserwacja, dlatego też kuratorzy odwiedzają miejsce zamieszkania nieletniego. Pomimo braku wątpliwości co do istotności tego dowodu w ustawie nie ma regulacji nakazującej zlecenie jego sporządzenia w każdej sprawie.

W badaniach aktowych niepokoi ponadto niski odsetek (niespełna 60%) opinii szkolnych, a zatem dowodu stosunkowo łatwego do pozyskania w sprawach nieletnich, wobec których z uwagi na wiek istnieje jeszcze obowiązek edukacji. Problem ten został również poruszony w ramach wywiadów. Sędziowie deklarowali, że nie zwracają się o opinię szkolną, gdyż wszystkie informacje ze szkoły zbiera i opracowuje w formie wywiadu kurator sądowy.

Rzadko pojawia się także opinia sądowo-psychiatryczna (w 7,3% przypadków). Niemal w co drugiej sprawie dołączone były też inne dowody, jak dokumentacja medyczna czy opinie placówek, w których nieletni przebywał.

Oprócz czysto ilościowego sprawdzenia materiału dowodowego dołączonego do akt badanych spraw istotne było ustalenie zakresu informacji w nim zawartego²². Szczegółowa analiza dotyczyła każdego rodzaju dowodu. Najbardziej zaskakujące wydają się wnioski płynące z ustaleń co do wysłuchania nieletniego. Okazało się bowiem, że zamieszczone w nim informacje mają formę bardzo krótkich odpowiedzi udzielonych

²² Więcej na ten temat: J. Włodarczyk-Madejska, *Stosowanie środka wychowawczego...*, s. 116–145.

na konkretne pytania, jak na przykład, czy nieletni się uczy i w której klasie oraz czy rodzice nieletniego żyją. Bezsportny wydaje się wniosek, że takie dane nie wyczerpują zakresu informacji wymienionych w art. 3 § 2 u.p.n. Stanowią tylko znikomy fragment danych, jakie powinni otrzymać sędziowie w toku postępowania. Co więcej, nie we wszystkich sprawach czynność ta jest w ogóle realizowana.

Podobne ustalenia płyną z ogólnopolskich badań sondażowych. Zdecydowana większość respondentów zadeklarowała, że wysłuchuje nieletniego w każdej lub prawie każdej sprawie. Pojawiły się jednak przypadki przeprowadzania tej czynności tylko w połowie rozpoznawanych spraw lub w jeszcze mniejszym ich odsetku (na przykład w co czwartej). Takich odpowiedzi udzieliło łącznie 10 osób. Sposób realizacji czynności wysłuchania, jak wynika z wypowiedzi sędziów, różni się jednak. Jedni, co potwierdza analiza akt spraw, prowadzą ją dość automatycznie; inni zaś poprzez zadawanie pytań o obowiązki czy umiejętności wykonania podstawowych zadań (jak na przykład zrobienie kanapki) dążą do poznania nieletniego i jego środowiska.

Właściwe wydaje się założenie, że skłonność do gromadzenia poszczególnych dowodów ma związek z oceną ich przydatności. Przydatność tę możemy rozumieć w różny sposób. Po pierwsze, może ona wynikać z oceny samych sędziów — zarówno poszczególnych dowodów, jak i instytucji odpowiedzialnych za ich przygotowanie. Po drugie, może się ona przekładać na zapotrzebowanie na informację ze strony sądu, zakres informacji otrzymanych, ale i uznanych za najbardziej pomocne w procesie orzekania. Po trzecie, przydatność ta może się wiązać z sugerowaniem się zaleceniami instytucji pomocniczych co do podjęcia odpowiedniej reakcji, w tym zastosowania konkretnego środka.

Odnosząc się do pierwszej kwestii, o ocenę przydatności poszczególnych dowodów poprosiłam sędziów w badaniu sondażowym. Uzyskane wyniki pozwalają stwierdzić, że najbardziej pomocne, niemal w równym stopniu, okazały się wywiady środowiskowe (86%) i opinie diagnostyczne (88%). Kwestię tę sprawdziłam, poddając analizie również fragmenty uzasadnień wydanych prawomocnie orzeczeń dotyczących bezpośrednio sporządzonych w sprawie dowodów. Sędziowie odnosili się nie tylko do treści i wniosków tych dowodów, lecz także do kompetencji osób odpowiedzialnych za ich sporządzenie. Przykładowo opinie uznawane były za

rzeczowe, rzetelne i fachowe, wnioski opinii były postrzegane jako jasne, szczegółowo omówione i niezawierające sprzeczności, a osoby odpowiedzialne za sporządzenie wywiadów i opinii zostały określone jako mające odpowiednie wykształcenie i doświadczenie zawodowe²³.

Druga kwestia dotyczy informacji, których sąd potrzebuje i które wykorzystuje w procesie orzekania. Należy dodać, że są to dokładnie te same informacje, o których ustalenie sąd zwraca się w wydawanym zarządzeniu o sporządzeniu wywiadu lub postanowieniu w przedmiocie dopuszczenia dowodu z opinii diagnostycznej. Informacje najbardziej przydatne z wywiadów środowiskowych dotyczą zachowania nieletniego, warunków wychowawczych i przebiegu nauki szkolnej. W odniesieniu do opinii diagnostycznej są to: przyczyny i stopień demoralizacji, celowość zastosowania określonych środków i kierunki dalszych oddziaływań oraz charakterystyka osobowości nieletniego.

Trzecia z miar przydatności poszczególnych dowodów dotyczy moim zdaniem wykorzystywania w procesie orzekania sugestii instytucji pomocniczych w zakresie orzeczenia konkretnego środka. Zdecydowanie częściej sędziowie wykorzystują informacje zamieszczone w opinii diagnostycznej. Stopień zbieżności wydanych orzeczeń z sugestią zespołu diagnostycznego wynosił około 80% (84% w badaniu aktowym i 79% w badaniu sondażowym). Nieco mniejsza zgodność dotyczyła wydanych orzeczeń z zaleceniami zespołów służb kuratorskich — około 60% (60% w badaniu aktowym i 55% w badaniu sondażowym). Wyniki te można interpretować w następujący sposób — sugestie instytucji pomocniczych nie zastępują orzeczenia sądu, lecz są pewnego rodzaju pomocą w jego wydaniu. Sędziowie zatem wykorzystują je zgodnie z ich przeznaczeniem, czyli jako pomoc. Wydaje się również, że większe znaczenie dla sędziego mają zalecenia zespołów diagnostycznych. W pewnym sensie wynika to również z zakresu informacji, które ma dostarczać każdy z tych dowodów. O ile bowiem w wypadku opinii diagnostycznej obowiązuje schemat jej sporządzenia w sprawach nieletnich, a jednym z jej elementów są wnioski wraz ze wskazaniem kierunków oddziaływań na nieletniego²⁴, o tyle

²³ Uzasadnienie nr 32.

²⁴ Por. zarządzenie Ministra Sprawiedliwości z dnia 1 lutego 2016 roku w sprawie ustalenia standardów metodologii opiniowania w opiniodawczych zespołach sądowych specjalistów (Dz.Urz. MS z 2016 r. poz. 76 z późn. zm.).

dla wywiadów środowiskowych nie istnieje ogólnopolski wzór kwestionariusza wywiadu. Dlatego też forma sporządzanych wywiadów jest różna — od swobodnej wypowiedzi pisemnej do wypełnienia odpowiednich pól w formularzu. Być może ujednoczenie sposobu sporządzania tego rodzaju dowodu wraz z obowiązkowym wypełnieniem pola dotyczącego wniosków i kierunków dalszych oddziaływań wpłynęłoby na zmianę wysokości odsetka zgodności orzeczenia z sugestią kuratora sądowego. Warto także wspomnieć, że dla oceny stopnia tej zbieżności ma znaczenie osoba sporządzająca wywiad. Odsetek ten jest zdaniem respondentów (sędziów) wyższy, gdy autorem wywiadu jest zawodowy kurator rodzinny, nie zaś społeczny.

Docenienie znaczenia instytucji pomocniczych dla sądownictwa dla nieletnich znalazło także potwierdzenie w wypowiedziach respondentów co do celu istnienia tych instytucji. Stanowisko sędziów było jednoznaczne — wszyscy uznali instytucje pomocnicze za niezbędne do funkcjonowania sądownictwa dla nieletnich. Jako uzasadnienie podawano różne argumenty — między innymi, że instytucje te zapewniają działanie zgodne z przepisami, umożliwiają solidne wykonanie pracy, ale i ułatwiają tę pracę, umożliwiając dotarcie do środowiska nieletniego i jego zbadanie. Ważna jest przy tym świadomość sędziów co do sensu istnienia tych instytucji. Jeden z respondentów zauważył, że mówi się, że sędzia jest najwyższym biegłym, ale sędzia nie jest specjalistą. Może on analizować zgromadzone dowody i wydawać orzeczenia, nie ma jednak narzędzi, jak kurator, pedagog, psycholog czy psychiatra, które umożliwiłyby mu przeprowadzenie diagnozy środowiskowej lub diagnozy osobowości nieletniego²⁵.

Podsumowując, należy stwierdzić, że wyniki przeprowadzonych badań potwierdziły przyjęte hipotezy. W sprawach o orzeczenie izolacyjnego środka wychowawczego lub środka poprawczego sądy co do zasady gromadzą kompleksową wiedzę o nieletnich. Zakres czynności, jakie mogą przeprowadzić samodzielnie, nie wyczerpuje jednak zakresu informacji określonych w dyrektywach ustawowych, w związku z czym niezbędna do prawidłowej realizacji tych dyrektyw jest współpraca sądu z instytucjami pomocniczymi. Aczkolwiek skoro instytucje te są nie-

²⁵ Wywiad nr 9.

zbędne, dlatego nie korzystamy z nich w równie znacznym stopniu także w innych rodzajach spraw nieletnich?

Właściwe wydaje się stwierdzenie, że przyjęcie pewnego modelu postępowania z nieletnimi wymaga spełnienia co najmniej dwóch równorzędnych warunków. Pierwszym z nich są odpowiednie regulacje prawne, drugim natomiast — zespół ludzi i instytucji odpowiedzialnych za ich realizację. Pierwszy z nich w dużej mierze został spełniony. Brakuje jednak regulacji zobowiązującej sędziów do sięgania po wywiad środowiskowy w każdej sprawie. Jak pokazała praktyka, sędziowie czerpią informacje również z wywiadów środowiskowych sporządzanych do innych spraw. Odnosząc się do tej praktyki, należy zauważyć, że w toku różnych postępowań może się zmienić nie tylko sytuacja szkolna nieletniego, lecz także jego sytuacja rodzinna czy środowiskowa. Dlatego zasadne wydaje mi się wprowadzenie do u.p.n. pewnego „terminu ważności” wywiadu sporządzonego do innej sprawy, a mogącego zostać wykorzystanym w sprawie bieżącej. Podobna regulacja dotyczy zresztą opinii diagnostycznej. Wskazany w art. 25 § 4 u.p.n. sześciomiesięczny termin wydaje się jednak zbyt odległy dla wywiadu środowiskowego. Przemawia za tym między innymi czas oczekiwania na sporządzenie każdego z tych dowodów, znacznie dłuższy w wypadku opinii diagnostycznej. Biorąc pod uwagę, że przygotowanie wywiadu środowiskowego zajmuje średnio tydzień lub dwa, stosowne moim zdaniem byłoby wskazanie maksymalnie dwumiesięcznego „terminu ważności” wywiadu z innej sprawy. Niewątpliwie wpłynęłoby to na dodatkowe obciążenie pracą kuratorów sądowych, a właśnie z tym obciążeniem wiąże się drugi warunek przyjęcia konkretnego modelu postępowania z nieletnimi. W moim przekonaniu na tę chwilę jest on daleki od prawidłowej realizacji. Pod względem ilościowym brakuje bowiem zaplecza instytucji pomocniczych na miarę potrzeb sądów dla nieletnich.

Ze sprawozdań statystycznych Ministerstwa Sprawiedliwości wynika poza tym, że w Polsce mamy około 14 tysięcy rodzinnych kuratorów sądowych. Niemniej jednak faktyczną pomoc na rzecz sądu, w postaci sporządzania wywiadów środowiskowych, świadczy około 2 tysięcy z nich, a zatem przede wszystkim kuratorzy zawodowi. Przemawiają za tym głównie dwa argumenty: sporządzenie wywiadów w sprawach nieletnich jest włączone w zakres obowiązków kuratorów zawodowych,

a zlecenie ich sporządzenia kuratorom społecznym wiązałoby się z koniecznością dodatkowego wynagrodzenia. Poza tym jakość wywiadów sporządzanych przez kuratorów społecznych i zawodowych zdaniem sędziów się różni. Według sędziów jest ona wyższa, gdy ich autorem jest kurator zawodowy. Liczba wywiadów sporządzanych rocznie w sprawach nieletnich przez kuratorów zawodowych to około sześciu miesięcy dodatkowej pracy, która nie ma znaczenia dla obciążenia pracą. Wydaje się zatem niezbędne, aby wywiady te, po pierwsze, wliczyć do obciążenia pracą. Po drugie natomiast konieczne jest wzmocnienie materialne i kadrowe przede wszystkim zawodowej służby kuratorskiej.

Podobne braki kadrowe dotyczą opiniodawczych zespołów sądowych specjalistów utworzonych w 2016 roku w wyniku przekształcenia rodzinnych ośrodków diagnostyczno-konsultacyjnych. Efektem zmian jest uregulowanie zespołów diagnostycznych w strukturach sądu — wchodzące w ich skład osoby stały się w pewnym sensie pracownikami sądu, co jednocześnie dyskwalifikuje ich z przywileju pracy na podstawie karty nauczyciela. Zmiany te wiązały się z rezygnacją z zadaniowego czasu pracy. Wprowadzone modyfikacje miały też dość istotne znaczenie dla pracy tych ośrodków — nastąpiło rozwiązanie stosunków pracy przez najbardziej doświadczonych pracowników oraz spadek sporządzanej rocznie liczby opinii (w pierwszym roku zmian niemal o 20). Zmiany te z całą pewnością nie pozostały bez znaczenia dla sprawności funkcjonowania sądów.

Trzeba przy tym zauważyć, że obowiązująca w Polsce ustawa nie określa czasu trwania postępowania w sprawach nieletnich. Regulacje w tym zakresie płyną przede wszystkim z obowiązujących standardów międzynarodowych, zalecających, aby czas ten był jak najkrótszy. Przeprowadzone badania pokazują, że średni czas oczekiwania na sporządzenie opinii diagnostycznej wynosił trzy–cztery miesiące. Zdarzały się jednak przypadki, w których opinia taka wpływała do sądu po sześciu czy nawet dziewięciu miesiącach. Wydaje mi się, że idealny czas oczekiwania na opinię — liczony od momentu wydania postanowienia w przedmiocie dopuszczenia dowodu z opinii do czasu jej otrzymania — nie powinien przekraczać dwóch miesięcy. W takich warunkach opinia ta byłaby dowodem łatwo dostępnym dla sądu. Wówczas sędziowie mogliby korzystać z niej, gdy zachodzi ku temu potrzeba, a nie obowiązek.

Czas oczekiwania na opinię diagnostyczną, jak wynika z badań, niekiedy wpływa bowiem na rezygnację z sięgania po ten dowód.

Sędziowie wypracowali również pewne alternatywy. Artykuł 25 u.p.n. dopuszcza sporządzenie opinii przez inną placówkę specjalistyczną. W tym sformułowaniu sądy upatrują możliwość przygotowania opinii diagnostycznej przez pedagogów i psychologów młodzieżowych ośrodków wychowawczych, do których nieletni zostaje skierowany na podstawie art. 26 u.p.n., a zatem w ramach środka tymczasowego. Sami sędziowie przyznają jednak, że jakość opinii przygotowywanych przez młodzieżowe ośrodki wychowawcze jest gorsza od tych z OZSS. Ponadto ich treść dotyczy głównie funkcjonowania nieletniego w placówce. Niezbędne zatem wydaje się odpowiednie wzmocnienie kadrowe i finansowe OZSS. Jakikolwiek zmiany w zakresie ich organizacji należałoby jednak poprzedzić analizą ich funkcjonowania w kolejnych latach, czyli 2017–2019, w odniesieniu do roku 2016. Może się bowiem okazać, że pierwszy rok był przełomowy, a dalsze lata umożliwiły powrót do dotychczasowej efektywności osiągananej przez rodzinne ośrodki diagnostyczno-konsultacyjne. Powrót ten nadal jednak nie pozwoli na realizację wskazanych przeze mnie postulatów.

Należy ponadto pamiętać, że w Polsce funkcjonuje 17 schronisk dla nieletnich. Schroniska te stosowane są coraz rzadziej na podstawie art. 26 u.p.n., co wiąże się zarówno z ogólną liczbą nieletnich, jak i z mniejszą liczbą orzeczeń środka poprawczego w postaci umieszczenia w zakładzie poprawczym. W schroniskach tych mamy jednak doskonale przygotowane zespoły diagnostyczne, które mogłyby wspomóc i odciążyc w pracy opiniodawcze zespoły sądowych specjalistów. Trzeba jednak mieć na względzie, że forma realizacji badań w obu tych instytucjach się różni. W schroniskach diagnostyka ma formę obserwacji, w OZSS — z uwagi na brak takich możliwości — realizuje się ją w trybie ambulatoryjnym. Potrzebne wydaje mi się zatem uregulowanie w ustawie o postępowaniu w sprawach nieletnich możliwości zlecenia sporządzenia opinii diagnostycznej schroniskom dla nieletnich w trybie ambulatoryjnym. Działania takie nie są jednak podejmowane, głównie ze względów finansowych, jako że zmniejszenie się liczby wychowanków schronisk wpłynęło na ich niebotyczny koszt utrzymania. Dlatego też niektóre schroniska są li-

kwidowane²⁶. Być może obniżenie kosztów byłoby możliwe w wypadku rozszerzenia zakresu ich działalności, to jest na diagnostykę szerszego grona nieletnich.

Przeprowadzone analizy jednoznacznie wskazują, że instytucje pomocnicze są niezbędne do prawidłowego funkcjonowania sądownictwa dla nieletnich. Dlatego niezwykle ważne jest zadbanie o komfort świadczonej przez nie pracy. Instytucje te odpowiadają za sporządzenie diagnozy — środowiskowej i osobowości nieletniego, a bez ich wsparcia sądy nie byłyby w stanie prawidłowo realizować dyrektyw ustawowych, a tym samym obowiązującego w Polsce modelu.

Bibliografia

- Czarnecka-Działuk B., *Nieletni sprawcy czynów karalnych przed sądem rodzinnym. Zagadnienia procesowe*, Warszawa 1993.
- Czarnecka-Działuk B., Drapała K., Więcek-Durańska A., *Odpowiedzialność nieletnich za czyny z art. 10 § 2 k.k. przed sądem rodzinnym i przed sądem karnym*, „Archiwum Kryminologii” 34, 2012.
- Grześkowiak K., *Nieletni przed sądem*, Warszawa 1986.
- Klaus W., *Dziecko przed sądem*, Warszawa 2009.
- Kołakowska-Przełomiec H., Wójcik D., *Selekcja nieletnich przestępców w sądach rodzinnych*, Wrocław 1990.
- Konarska-Wrzosek V., *Prawny system postępowania z nieletnimi w Polsce*, Warszawa 2013.
- Konwencja o ochronie praw człowieka i podstawowych wolności sporządzona w Rzymie dnia 4 listopada 1950 roku, zmieniona następnie Protokołami nr 3, 5 i 8 oraz uzupełniona Protokołem nr 2 (Dz.U. z 1993 r. Nr 61, poz. 284).
- Korcył-Wolska M., *Postępowanie w sprawach nieletnich na tle standardów europejskich*, Warszawa 2015.
- Reguły Narodów Zjednoczonych dotyczące ochrony nieletnich pozbawionych wolności, przyjęte rezolucją Zgromadzenia Ogólnego 45/113 z dnia 14 grudnia 1990 roku.
- Rosiak Z., *Sprawy karne nieletnich*, [w:] *Polskie sądy rodzinne w świetle badań empirycznych*, red. A. Strzembosz, Warszawa 1983.
- Rzeplińska I., *Sylwetki społeczne nieletnich — późniejszych dorosłych sprawców przestępstw*, „Archiwum Kryminologii” 29–30, 2009.
- Sprawozdanie statystyczne Ministerstwa Sprawiedliwości w sprawach rodzinnych i nieletnich (MS-S16/18).

²⁶ Dla przykładu w marcu 2019 roku zostało zlikwidowane Schronisko dla Nieletnich Warszawa-Okęcie.

- Sprawozdanie statystyczne Ministerstwa Sprawiedliwości z działalności kuratorskiej służby sądowej (MS-S40).
- Sprawozdanie statystyczne Ministerstwa Sprawiedliwości z działalności opiniodawczych zespołów sądowych specjalistów (MS-OZSS-25).
- Stańdo-Kawecka B., *Prawo karne nieletnich. Od opieki do odpowiedzialności*, Warszawa 2007.
- Ustawa z dnia 26 października 1982 roku o postępowaniu w sprawach nieletnich (tekst jedn. Dz.U. z 2018 r. poz. 969).
- Ustawa z dnia 6 czerwca 1997 roku Kodeks karny (tekst jedn. Dz.U. z 2018 r. poz. 1600 z późn. zm.).
- Włodarczyk-Madejska J., *Stosowanie środka wychowawczego w postaci umieszczenia w młodzieżowych ośrodkach wychowawczych oraz środka poprawczego przez sądy rodzinne i nieletnich w świetle danych statystycznych i badań aktowych*, Warszawa 2016, https://iws.gov.pl/wp-content/uploads/2018/08/W%C5%82odarczyk-Madejska-J_Stosowanie-%C5%9Brodka-wychowawczego.pdf (dostęp: 27.02.2019).
- Włodarczyk-Madejska J., *Współpraca sądu dla nieletnich z instytucjami pomocniczymi w procesie orzekania*, „Archiwum Kryminologii” 40, 2018, s. 172–179.
- Woźniakowska-Fajst D., *Nieletnie. Niebezpieczne, niegrzeczne, niegroźne?*, Warszawa 2010.
- Zarządzenie Ministra Sprawiedliwości z dnia 1 lutego 2016 roku w sprawie ustalenia standardów metodologii opiniowania w opiniodawczych zespołach sądowych specjalistów (Dz.Urz. MS z 2016 r. poz. 76 z późn. zm.).

Collecting data on juvenile delinquency in the practice of Polish courts

Summary

The model of proceeding with juveniles applicable in Poland assumes an in-depth knowledge of a juvenile. Knowing this allows us to make an accurate diagnosis, and thus to react in the right way. How does the court get to know a juvenile? How often do supporting institutions engage in this process? How does he assess evidence in the form of an environmental interview or a diagnostic opinion, and which one is used in the process of adjudication? I provide answers to these questions in this article. The basis for their granting were the results of my own research carried out in 2015–2016 at two institutions: Department of Criminology, Institute of Law Studies of the Polish Academy of Sciences and the Institute of Justice. These were both the research of juvenile case files and surveys of representatives of the judiciary — a nationwide survey and individual semi-structured qualitative interviews.

Keywords: juveniles, juvenile courts, supporting institutions, environmental interviews, diagnostic opinions.